

JAMES M. DEEM
met foto's door **LEON NOLIS**

DE GEVANGENEN VAN BREENDONK

**PERSOONLIJKE GETUIGENISSEN
UIT EEN SS-KAMP**

—HORIZON—

NOORDZEE

ENGELAND

Gent

SCHELDE

Lille

Douai

FRANKRIJK

NEDERLAND

Antwerpen

Willebroek

Mechelen

BREENDONK

Brussel

BELGIË

Charleroi

Senzeilles

Hasselt

DUITSLAND

Hoei

Luik

MAAS

ARDENNEN

LUXEMBURG

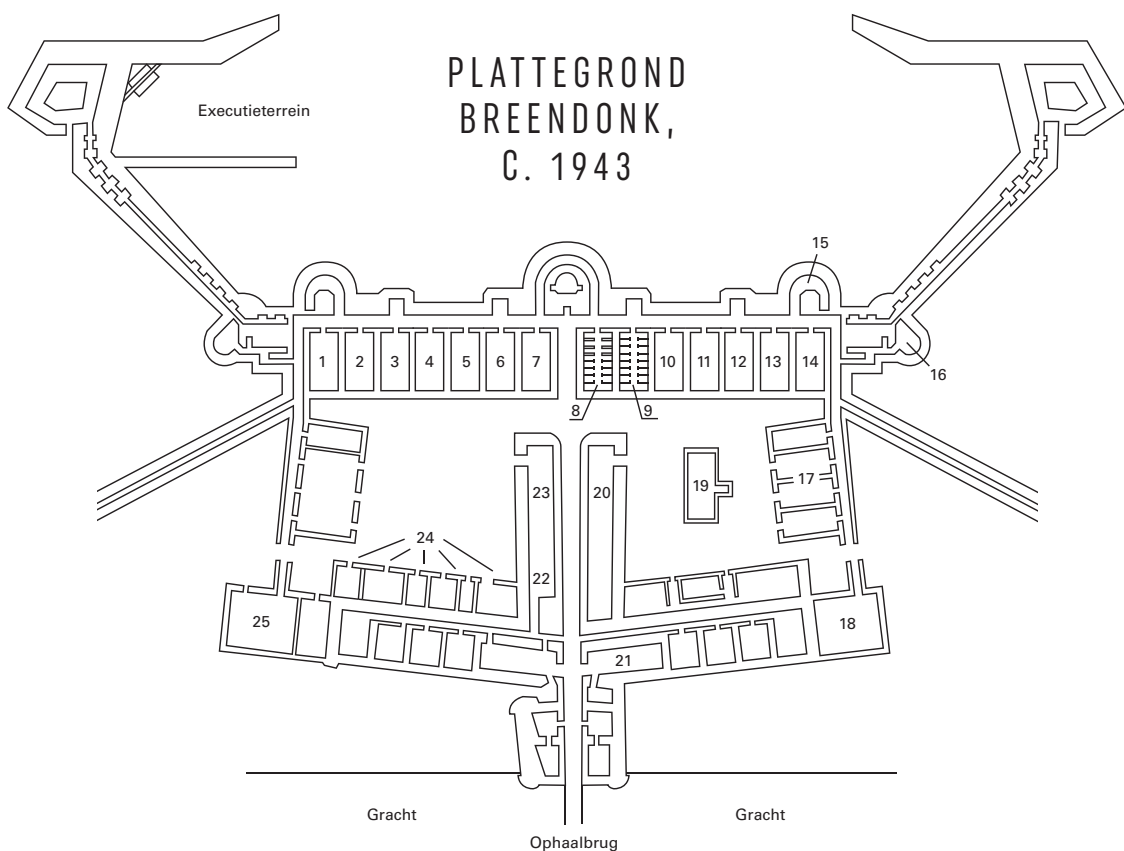
Aarlen

INHOUD

Kaart van België tijdens Wereldoorlog II	7
Definities van terminologie die in dit boek gebruikt wordt	8
 Inleiding	 11
 DE EERSTE GEVANGENEN	 16
SEPTEMBER-DECEMBER 1940	
De arrestatie van Israël Neumann	18
Breendonk bouwen	24
Met het gezicht naar de muur	32
De eerste gevangenen van Kamer 1	40
De artiest van Kamer 1	47
De gevangenen bekijken	51
De <i>Zugführer</i> van Kamer 1	56
Een dag in Breendonk	61
 DE EERSTE DODEN	 70
JANUARI-JUNI 1941	
Veranderingen	72
De eerste ontsnapping	76
Wanhoop	82
Een kamp uit het boekje	88
 HET KAMP VAN DE VOORTSLUIPENDE DOOD	 94
JUNI 1941-JUNI 1942	
Operatie Zonnewende	96
Gevangene nummer 59	100
Van plaats gewisseld	104
Rivalen	109
De planteneters	115
24 juli 1941	122
De Hel van Breendonk	127
Het eerste transport	133
Een tijdelijke stilte	138

EEN TWEEDE KAMP	144
JULI-AUGUSTUS 1942	
Het <i>Sammellager</i> in Mechelen	146
Transport II naar Auschwitz-Birkenau	153
KAMP VAN DE TERREUR	166
SEPTEMBER 1942-APRIL 1944	
De postbeambten van Brussel	168
De eerste executies	177
De <i>Arrestanten</i>	182
De Bunker	190
6 januari 1943	199
De winter van 1942-1943	204
Transport XX	209
De kapelaan van de executies	215
Twee helden van Breendonk	220
De Twaalf van Senzeilles	225
DE VELE EINDES VAN AUFFANGLAGER BREENDONK	230
MEI 1944-MEI 1945	
Breendonk evacueren	233
Reis via Mauthausen	238
Het einde van de supermannen	245
Het laatste transport uit Neuengamme	252
NA DE OORLOG	260
1945-VANDAAG	
De oorlogstribunalen	262
De laatste dode	269
Breendonk vandaag	274
Nawoord	280
Bijlagen	288
Belangrijkste deportaties uit Auffanglager Breendonk	288
Deportaties uit ss-Sammellager Mechelen	289
Bibliografie	290
Dankwoord	294
Fotocredits	298
Index	300

Kamers 1-7, 10-12: Barakken

Kamers 8-9: Cellen

Kamers 13-14: Revier/Ziekenboeg

Kamer 15: Sterfhuis

Kamer 16: Bunker

Kamer 17: Jodenbarakken (gebouwd in de zomer van 1941)

Kamer 18: Toiletenzaal (gebouwd in oktober 1943)

Kamer 19: SS-kantoor waar gevangenen geregistreerd werden

Kamer 20: Keuken

Kamer 21: Kantine SS

Kamer 22: Eerste donkere cellen

Kamer 23: Kleermakersatelier

Kamer 24: Varkensstallen, stallen, smidse, andere ateliers

Kamer 25: Douchezaal (gebouwd in de zomer van 1941)

DEFINITIES VAN TERMINOLOGIE DIE IN DIT BOEK GEBRUIKT WORDT

ANSCHLUSS De annexatie van Oostenrijk door Duitsland op 13 maart 1938.

APPELL Naamafroeping van de gevangenen, meestal op de binnenplaats van Breendonk.

ARBEITSEINSATZBEFEHL Bevel tot gedwongen tewerkstelling in Duitsland, dat 12.000 Joden, die in België woonden, in augustus 1942 kregen. Ze moesten zich melden in het *SS-Sammellager* in Mechelen.

ARBEITSFÜHRER Persoon die toezicht hield op de gevangenen aan het werk ('werkleider').

ARIËR Een pseudowetenschappelijke, racistische term gebruikt door de nazi's. Ze beschouwden de ariërs – de zogenaamde rasechte Duitsers – als superieur aan de niet-ariërs. Later gebruikten ze dit als rechtvaardiging voor hun poging om de Joden en zigeuners (meer bepaald Roma en Sinti) van Europa uit te roeien.

ARRESTANT (enk.), **ARRESTANTEN** (mv.) Een gevangene die ervan verdacht werd lid te zijn van het verzet en daarom in eenzame opsluiting werd gehouden. Hij werd ook vaak gemarteld in de Bunker.

AUFFANGLAGER Een 'opvangkamp', een eufemisme waarmee verwezen werd naar het SS-gevangenenkamp Breendonk.

AUSCHWITZ Een Pools concentratiekamp met drie afdelingen. Auschwitz I was het administratieve centrum van het kamp, in juni 1940 opgericht. Auschwitz-Birkenau (of Auschwitz II) was een subkamp dat begin 1942 het 'vernietigingskamp' werd met uiteindelijk zes gaskamers. Auschwitz III was een geheel van minstens veertig werkkampen waar gevangenen gedwongen werden te werken in fabrieken of ateliers, waar meestal materieel voor de Duitse oorlogsinspanning werd gemaakt.

BETTENBAU Het opmaken van de bedden, een dagelijkse klus in Breendonk.

BUCHENWALD Een Duits concentratiekamp, in juli 1937 opgericht in de buurt van Weimar.

DACHAU Een van de eerste naziconcentratiekampen, in maart 1933 opgericht in de buurt van München.

ENDLÖSUNG De ‘eindoplossing’, een nazistisch eufemisme voor de beslissing om de Joden van Europa uit te roeien.

ESSENHOLEN ‘Eten halen’, een taak van sommige gevangenen in Breendonk.

FELDGENDARMERIE De militaire politie van de Wehrmacht.

GEHEIME FELDPOLIZEI De geheime politie van de Wehrmacht.

HÄFTLING (enk.), **HÄFTLINGE** (mv.) De Duitse term voor gevangene.

KAMP VUGHT Concentratiekamp ’s Hertogenbosch, een officieel SS-concentratiekamp dat in januari 1943 in het Nederlandse Vught werd opgericht.

KRISTALLNACHT Een georganiseerde aanval of pogrom door de nazi’s en gericht tegen de Joden van Duitsland en Oostenrijk in november 1938. De term is een nazistisch eufemisme dat letterlijk ‘kristallen nacht’ betekent, maar dat wij ook kennen als de ‘nacht van het gebroken glas’. Tijdens de pogrom vernielden nazi’s en gewone burgers 275 synagogen, plunderden ze Joodse huizen en bedrijven, sloegen en mishandelden ze duizenden Joden en waren ze betrokken bij de dood van minstens 236 Joden, onder wie drieënveertig vrouwen en dertien kinderen. Deze gebeurtenis wordt ook *Reichskristallnacht* of *Reichspogromnacht* genoemd.

MAUTHAUSEN Een Oostenrijks concentratiecomplex in de buurt van Linz. Voor het eerst in gebruik genomen in augustus 1938. Bekend omwille van de beruchte steengroeven en de vele subkampen.

MILITÄRVERWALTUNG De militaire administratie die België en Noord-Frankrijk het grootste deel van de Tweede Wereldoorlog bestuurde.

- NEUENGAMME** Een Duits concentratiekamp in de buurt van Hamburg, geopend in december 1938 als subkamp van Sachsenhausen. Begin 1940 omgevormd tot officieel SS-kamp.
- OBERARBEITSFÜHRER** Hoofdtoezichthouder op de werkplaats van Breendonk.
- REVIER** Ziekenboeg van Breendonk.
- SACHSENHAUSEN** Een Duits concentratiekamp, in juli 1936 geopend in de buurt van Berlijn.
- SAMMELLAGER** Een ‘verzamelkamp’, een eufemisme voor het doorgangskamp voor Joden in Mechelen.
- SIPO-SD (SICHERHEITSPOLIZEI-SICHERHEITSDIENST)** De geheime SS-politie in België, te vergelijken met de Gestapo in Duitsland.
- SONDERKOMMANDO** Een ‘speciale werkgroep’ van gevangenen. In Auschwitz haalden zij de lichamen uit de gaskamers en verbrandden ze in open putten of in de crematoria.
- SS (SCHUTZSTAFFEL)** Het beruchte naziverdedigingscorps dat aanvankelijk bodyguards leverde voor Adolf Hitler, maar later ook een van de sterkste paramilitaire nazistische organisaties werd.
- UNTERMENSCH** Een ‘ondermens’, een term waarmee de nazi’s verwezen naar mensen die zij als inferieur beschouwden. Onder hen waren Joden, zigeuners, Slaven en andere niet-ariërs.
- WAFFEN-SS** De militaire arm van de SS.
- WEHRMACHT** Het gewone Duitse leger.
- ZUGFÜHRER** Deze gevangene was de leider of kapitein van een barak van Breendonk. Te vergelijken met de Kapo, een term die in andere concentratiekampen werd gebruikt.

INLEIDING

Mijn eerste kennismaking met Breendonk.

Toen ik het Nationale Gedenkteken voor het Belgische concentratiekamp dat Breendonk heet, voor het eerst bezocht, wist ik niet wat ik zag en hoorde. Tot die dag was Breendonk op de ene of andere manier steeds aan mijn aandacht ontsnapt.

Ik wist dat de nazi's concentratiekampen hadden gebouwd waar ze de tegenstanders van hun regime ombrachten. En zoals vele anderen had ook ik gehoord over de kampen die voor het begin van de oorlog waren geopend door Hitler en bestuurd door de SS, en die vooral bedoeld waren om er tegenstanders van het nazistische politieke regime op te sluiten. Namen als Dachau, Buchenwald en Sachsenhausen in Duitsland of Mauthausen in Oostenrijk waren me niet vreemd. Ik wist ook dat kort na het uitbreken van de oorlog andere concentratiekampen werden geopend voor politieke gevangenen en verzetsmensen, maar ook voor Joden en zigeuners. Ik kende Auschwitz I, Neuengamme en Dora. Natuurlijk kende ik de vernietigingskampen Auschwitz-Birkenau (ook wel Auschwitz II genoemd) en Majdanek.

Maar tot die dag in september 2010 had ik de naam Breendonk nog nooit gehoord. Breendonk was door de SS nooit aangeduid als officieel concentratiekamp. Het was een *Auffanglager*, een kamp waar gevangenen vastgehouden werden tot ze ofwel weer werden vrijgelaten of naar een ander concentratiekamp werden overgebracht. Maar welke term de nazi's ook gebruikten, de meeste mensen die tijdens of na de oorlog met Breendonk te maken kregen, noemden het een concentratiekamp. Volgens heel wat gevangenen was het er net zo onmenselijk en dodelijk. Een man die Breendonk overleefde, schreef dat, 'hoewel Breendonk geen gaskamers of verbrandingsovens had... het kamp niet minder berucht was, niet minder een zwarte hel was waar de wreedste terreur heerste'. Een andere overlevende verklaarde dat hij 'liever negentien maanden in Buchenwald zou zitten dan negentien dagen in Breendonk'. Een historicus die het concentratiekamp Auschwitz bestudeerde voor het vlakbij gelegen vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau werd gebouwd, schreef dat het kamp 'overal bekendstond als een extreem wreed gevangenenkamp waar verhongering, ziekte en een hoog sterftecijfer geen loze begrippen waren. Velen stierven er tijdens martelingen, werden doodgeschoten of opgehangen'. Diezelfde omschrijving gaat ook op voor Breendonk, zij het op kleinere schaal.

Breendonk was geen vernietigingskamp. Slechts 303 van de 3590 *gekende* gevangenen stierf er door mishandeling, verhongerde of werd geëxecuteerd. Nog eens 54 gevangenen werden op andere plaatsen

Belangrijkste concentratie- en dodenkampen die voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn gebouwd door de SS.

geëxecuteerd. Tegen het einde van de oorlog waren minstens 1741 gevangenen gestorven, meestal nadat ze waren overgebracht naar andere concentratiekampen. Maar deze cijfers zijn onvolledig. Onderzoekers zijn ervan overtuigd dat het kamp tijdens de oorlog minstens 260 niet-geregistreerde gevangenen telde. Waarschijnlijk waren het er zelfs meer.

Hoewel hier tijdens Wereldoorlog II relatief weinig gevangenen werden opgesloten – nooit meer dan 660 en dan nog slechts voor een heel korte periode – was het net die kleinschaligheid ‘waardoor het mogelijk was dat elke gevangene een persoonlijke behandeling kreeg’, die ervoor zorgde dat Breendonk een terreurkamp werd. Volgens een schrijver, die bijval vindt bij vele andere, werd de behandeling van de gevangenen gestuurd door drie principes: verhonger ze, laat ze te hard werken en sla hen vaak ‘zonder geldige reden’.

Na de oorlog schreven overlevenden hun ervaringen in het kamp

neer. Omdat ze de namen van anderen enkel hadden *gehoord* en omdat er heel wat talen werden gesproken in het kamp, is het logisch dat ze fouten maakten wanneer ze over bepaalde mensen schreven. Zo werd Prauss bijvoorbeeld Bross en Obler werd Hopla. Soms kregen gevangenen bij hun aankomst een nummer en werden ze niet langer met hun naam aangesproken. Vaak kenden hun medegevangenen enkel elkaars voornaam, als ze die al kenden. En zelfs dan nog is het mogelijk dat de naam Isaac in de herinnering van een overlevende verbasterde tot Israël. De gevangenen stonden onder stress, waardoor ze de data soms gingen verwarren: een gebeurtenis in december bleef in de herinnering misschien hangen als iets dat in maart was gebeurd. In dergelijke wrede omstandigheden is geen enkele herinnering honderd procent accuraat.

Tijdens het schrijven van dit boek hield ik rekening met deze fouten. Ik heb ze met zorg gecorrigeerd. Wanneer ik niet zeker wist over wie het ging, vermeldde ik dat. Toen uiteindelijk duidelijk werd over wie het ging, vulde ik de naam aan. Maar ook ik kan fouten maken en bij het vertellen van dit ingewikkelde verhaal neem ik hiervoor de verantwoordelijkheid op.

Ik heb in dit boek geprobeerd de gevangenen zelf aan het woord te laten. De verhalen die ik heb opgenomen, haalde ik uit autobiografieën, interviews, archieven en getuigenissen uit de rechtszaal. Ik heb geen dialogen bedacht. Ieder woord in de conversaties haalde ik uit een van deze bronnen. Mijn verbeelding heb ik alleen gebruikt wanneer ik wilde beschrijven wat een gevangene kon hebben meegemaakt. Deze veronderstellingen zijn gebaseerd op notities van andere gevangenen. Ik heb ook (vaak ongedateerde) foto's van gevangenen opgenomen, zodat u hun gezichten kunt zien. Maar niet van iedereen waren foto's voorhanden, vooral niet van mensen die overleden waren en geen familie meer hadden. Dit was het geval voor heel wat Joodse gevangenen, van wie de familieleden gedeporteerd waren.

Nadat ik die eerste dag uit Breendonk was vertrokken, bleven de verhalen en de foto's van de gevangenen die in de donkere, klamme kamers van het kamp hingen, me achtervolgen. Een foto in het bijzonder bleef me bij: die van een man die Israël Neumann heette. Zijn intriester verhaal zette me ertoe aan het verhaal achter Breendonk en de gevangenen uit te zoeken.

Sinds die dag ben ik meer dan tien keer naar Breendonk teruggekeerd. Ik wandelde op regenachtige dagen door de verlaten gangen,

Studenten tijdens een schooluitstap, bij de foto van Israël Neumann, in 1941 gemaakt door een nazistische propagandafotograaf.

hoorde mijn voetstappen echoën, bestudeerde de met stucwerk afgezette muur van het binnenplein, stapte de martelkamer binnen en stond stilletjes op het executieveld. Maar ik keerde altijd weer terug naar de foto van Israël Neumann.

Daarom begin ik dit boek met zijn verhaal.

A black and white photograph of a wooden building with a barred window. The window is made of several small panes held together by a dark frame. The wood of the building is weathered and textured. A semi-transparent white banner is overlaid across the middle of the image, containing the title text.

DE EERSTE GEVANGENEN

HALT!

Wer weiter geht wird erschossen!

Wie verder gaat wordt
doodgeschoten!

Qui dépasse cette limite sera fusillé

SEPTEMBER-DECEMBER 1940

I

DE ARRESTATIE VAN ISRAËL NEUMANN

Het Antwerpse centraal station waar Israël Neumann in de vroege herfst van 1940 werd gearresteerd.

Israël Neumann was een van de eersten die werden gearresteerd. Op een avond eind september of begin oktober kon hij niet slapen. Zijn maag deed pijn van de honger. Hij trok de deur van zijn huis aan de Magdalenastraat nummer 20 in Antwerpen achter zich dicht en maakte een korte wandeling naar het station. Daar wilde hij iets te eten kopen. Misschien had hij dit al vaker gedaan, misschien voelde hij zich veilig.

Maar dit was 1940 en Europa zuchtte onder het juk van de Tweede Wereldoorlog. België was onder de voet gelopen door Duitsland en werd nu bestuurd door een Duitse militaire administratie, de *Militärverwaltung*. Onderweg naar het station werd Neumann tegengehouden door de *Geheime Feldpolizei*, de geheime politie van het Duitse leger, en meegenomen.

Er zijn geen aantekeningen van deze gebeurtenis, een arrestatieverslag is nooit opge maakt. We kennen zelfs de precieze datum van zijn arrestatie niet. Maar er is geen twijfel over dat hij werd aangehouden. Zijn misdaad was, volgens één bron, dat hij iets zou hebben geuit – een woord, een zin of twee – dat als antinazistisch werd geïnterpreteerd. Maar het is ook mogelijk dat de militaire politie hem aanhield voor wat zij een ‘raciale reden’ noemde. Met andere woorden, Israël Neumanns enige fout die avond was misschien gewoon dat hij een Jood was.

Israël Neumann, 1927.

In 1940 telde België ongeveer zeventigduizend Joodse inwoners, slechts vierduizend van hen waren Belgen. De anderen, zoals Israël Neumann, waren immigranten en velen van hen waren straatarm. Sommigen waren in de jaren 1920 naar hier getrokken, meestal vanuit Polen of andere Oost-Europese landen waar maar weinig werkgelegenheid was en waar het groeiende antisemitisme hen wegjoeg. Anderen waren begin 1933 uit Duitsland hierheen gekomen, toen Hitler en zijn Nationaal-Socialistische Duitse Arbeiderspartij begonnen met het aannemen van anti-Joodse wetten. Nog anderen waren in 1938 uit Oostenrijk hier aangekomen, kort nadat het land tijdens de Anschluss door Duitsland was geannexeerd. Tot slot kwam ook een stroom immigranten uit Duitsland en Oostenrijk op gang na de pogrom die we intussen kennen als de Kristallnacht, een nacht in november 1938 waarin nazi's en hun aanhangers de Joden van deze twee landen terroriseerden.

Neumann werd geboren in het Poolse Nisko en kwam in 1927 aan in België, maar na een heel andere reis dan hierboven vermeld. Samen met zijn ouders, drie zussen en twee broers liet hij Polen achter zich en trok hij naar Frankrijk. Het gezin had het plan opgevat naar de Verenigde Staten te emigreren, waar een van de zonen intussen al woonde. In januari 1921 ging het gezin Neumann aan boord van de SS Roussillon die van Le Havre naar New York voer. Op de passagierslijst van het schip stond hun naam foutief genoteerd als de 'familie Neumain'. Toen ze op Ellis Island aankwamen, werden ze vastgehouden, maar de reden daarvoor is onduidelijk. Bij hun aankomst zette een immigratiebeambte op het formulier van het gezin een vinkje in een kolom waaruit blijkt dat Israël Neumann 'misvormd of kreupel' was. Deze agenten waren voortdurend op zoek naar mensen die niet voor zichzelf zouden kunnen zorgen en uiteindelijk overheidshulp nodig zouden hebben. Omdat Neumann misschien zowel een lichamelijke als een intellectuele handicap had, vormde hij een risico. Uiteindelijk mochten ze allemaal, na een kort oponthoud, het land in, misschien wel omdat ze samen reisden.

Ze namen hun intrek in Brooklyn, New York. Daar veranderden ze de spelling van hun familienaam, voortaan heetten ze Newman. Ook de kinderen namen een Amerikaanse naam aan: zijn zus Sima werd Sylvia, zijn broer Meilech koos voor Milton en Israël zelf heette nu Sam.

Israël Neumann woonde meer dan vier jaar in New York, maar om een onbekende reden besliste hij echter om kort na 31 juli 1925 terug te keren naar Europa. Iets meer dan een jaar later, in oktober 1926, voer hij terug naar New York. Bij zijn aankomst werd hij doorverwezen naar het Ellis Island Immigration Hospital omdat hij zou lijden aan een niet-gespecificeerde ziekte.

Negen dagen later werd hij ontslagen, maar hij bleef vastgehouden en kreeg de vermelding 'LPC PH HOLD'. De dienst Immigratie was ervan overtuigd dat hij niet in staat was voor zichzelf te zorgen ('likely public charge' of LPC, 'waarschijnlijk ten laste van de overheid') en dat hij mentale of lichamelijke beperkingen had ('physical health' of PH, 'lichamelijke gezondheid'). De weinige documenten vertellen niet of hij erin slaagde contact op te nemen met zijn familie in New York City en of ze, als hij daarin was geslaagd, hem probeerde te helpen.

Op 4 februari 1927, nadat hij meer dan drie maanden had vastgezeten op Ellis Island, werd Israël Neumann teruggestuurd naar Le Havre. In mei van datzelfde jaar immigreerde hij naar België.

Immigranten op Ellis Island in New York City moesten een strenge medische keuring ondergaan voor ze tot de Verenigde Staten werden toegelaten.

Daar ging hij aan de slag als kelner en later als hotelportier. Neumann had het moeilijk om de eindjes aan elkaar te knopen, net als zovele andere Joodse immigranten in België. Hoewel de Belgische overheid hem toestond het land binnen te komen, was hij nog steeds een buitenstaander zonder uitzicht op de Belgische nationaliteit. Daarvoor waren veel tijd en geld nodig en dat hadden de meeste immigranten niet. Neumann raakte zijn werk telkens snel kwijt. Uiteindelijk werd hij leurder.

Hoewel hij officieel enkel speelgoed mocht verkopen, ventte hij met zowat alles waar hij in de straten van Antwerpen beslag op kon leggen. Zo probeerde hij geld te verdienen om zichzelf en zijn echtgenote Eleonore Sabathova te onderhouden. Maar de politie stond voortdurend op de uitkijk, op zoek naar illegale praktijken.

Een keer werd hij in de Londenstraat tegengehouden omdat hij chocolade verkocht aan de kroegbazen daar. Hij kreeg een boete. Een andere keer lunchte hij in het restaurant van een grootwarenhuis, maar kon hij dat niet betalen. De politie werd erbij gehaald en Neumann antwoordde: 'Ik had honger maar geen geld. Ik zal ervoor zorgen dat de rekening betaald wordt.' Als straf kreeg hij een boete van net iets meer dan 17 Belgische frank.

Maar dit waren slechts kleine overtredingen met beperkte boetes. Deze keer zou zijn arrestatie grotere gevolgen hebben.

Eleonore Sabathova,
ca. 1930.

Toen hij die avond in de vroege herfst niet thuiskwam, gaf een bezorgde Eleonore hem bij de politie op als vermist. Ze gaf deze beschrijving op: 'Klein, donkere ogen, een lichte overjas, donkergrijze hoed, gestreepte broek.'

De Antwerpse politie kon niet helpen. Neumann was verdwenen met agenten van de *Geheime Feldpolizei*. Eleonore zou later ontdekken dat haar man naar Fort Breen-donk was gestuurd, een gevangenenkamp dat de nazi's een maand eerder hadden geopend. Hoewel de precieze datum van zijn aankomst in Breendonk niet gekend is, was dat waarschijnlijk 4 oktober.

Die dag werd hij waarschijnlijk samen met negen andere gevangen, vermoedelijk allemaal Joden, in een vrachtwagen naar het kamp gevoerd. Individuele gevangen kwamen soms aan in een personenwagen: een Volkswagen, een Citroën, een Mercedes of zelfs een Buick of een Cadillac. Dat vertelden andere gevangen. Hoe Israël Neumann aankwam, heeft geen belang. Het voertuig sloeg halfweg op de snelweg tussen Antwerpen en Brussel af naar het dorp Willebroek, reed langs een hek met prikkeldraad dat om het oude fort heen was aangelegd en een bewaakte slagboom naar een klein binnenplein dat ook als parkeerterrein werd gebruikt. Volgens een gevangene 'braakte' het voertuig de arrestanten

De ingang van Breendonk.

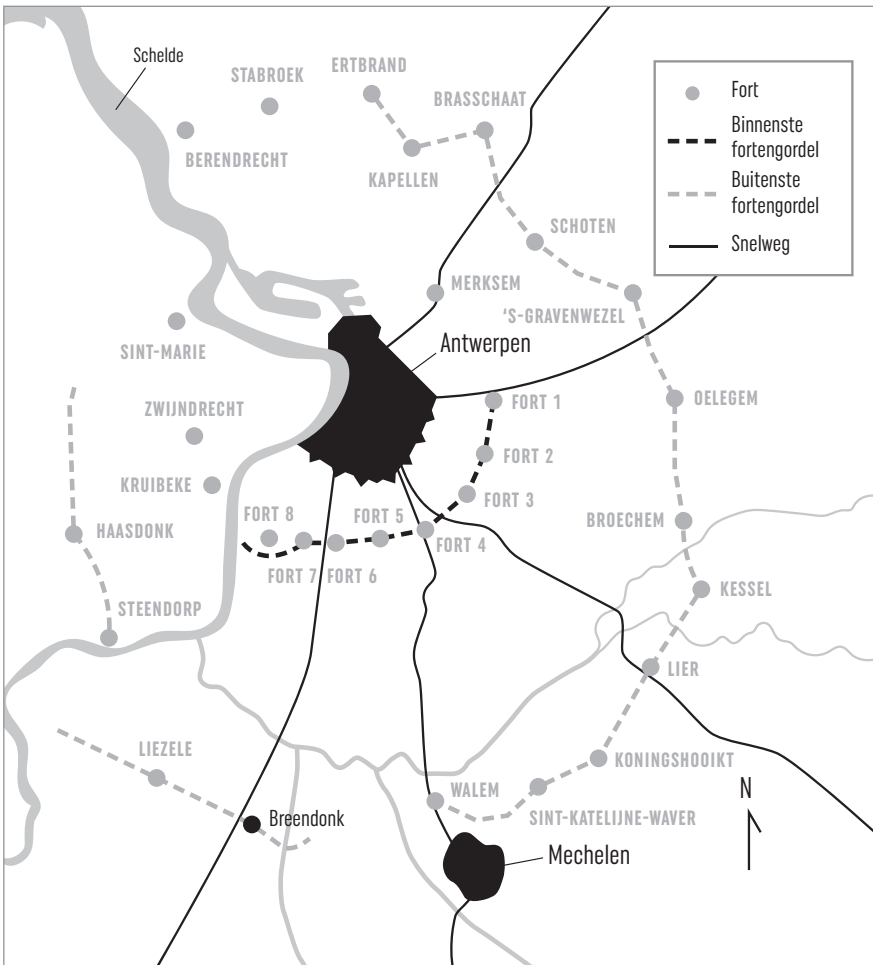
hier uit. Hoewel Breendonk afgeleid is van een oude Nederlandse benaming die 'breed moeras' betekende, was er niets schilderachtigs aan dit oord.

Wanneer hij naar de ingang keek – de tunnel leek wel een gapende mond in het betonnen poortgebouw van het fort – moet Neumann zich afgevraagd hebben waar hij zich bevond. Hij was een immigrant die maar weinig wist over de geschiedenis van België. Hij kende het fort helemaal niet, maar ook voor heel wat andere gevangenen die naar Breendonk gevoerd werden – ook goed opgeleide Belgen – was het fort onbekend terrein.

Tijdens die eerste maanden van *Auffanglager* Breendonk wisten slechts weinig gevangenen dat ze op het punt stonden door de poort naar de hel te wandelen.

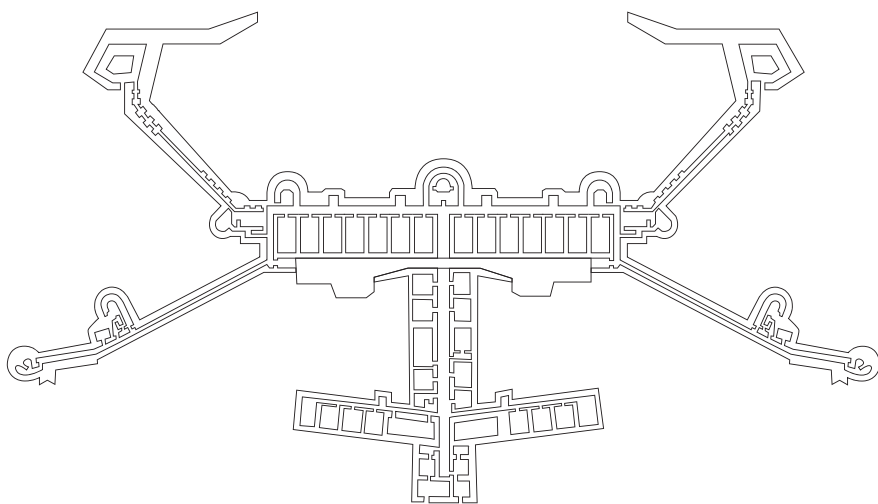
II

BREENDONK BOUWEN

Om Antwerpen te verdedigen tegen een binnenvallend leger, werden twee ringen met forten om de stad heen gebouwd. Breendonk lag ten zuiden van de stad, aan de buitenste gordel.

Breendonk was een van de forten in de gordel die een defensieve buitenste ring vormde rond de havenstad Antwerpen, als verdediging bij een Duitse invasie. Het fort werd gebouwd tussen 1909 en 1914. Ten minste vijf andere forten volgden het architecturale grondplan van Breendonk: een hoofdbouw in de vorm van een liggende H met smalle constructies die caponnières heten en vanuit elke hoek van de achtervleugel uitliepen. De betonnen muren van bijna 2,5 m dik moesten bestand zijn tegen een bombardement met 9"-artillerie.

Plattegrond van Fort Breendonk, 1914.

In de voorste of noordelijke vleugel van de H waren administratieve kantoren en ateliers ondergebracht. In het midden bevond zich de enige ingang naar het fort. Om binnen te komen, moest de bezoeker een ophaalbrug over, want het hele fort was, net als een middeleeuws kasteel, omringd met een gracht.

Een donkere, smalle en met kasseien geplaveide gang leidde van de ingang naar de achterste of zuidelijke vleugel van de H, de sterkste kant van het fort. Die vleugel lag weg van Antwerpen en was gericht naar de vermoedelijke richting van waaruit de vijand zou aanvallen. In deze vleugel lagen de barakken van de soldaten die hier gelegerd waren. Op het dak stonden een aantal metalen geschutkoepels met enkele grote geweren en artillerie die de vijand op een afstand moesten houden. Als dat mislukte, konden de soldaten in het fort de kleine openingen in de caponnières gebruiken om tijdens een grondaanval op de vijand te vuren.

Een aanvallend leger dat vanuit het zuiden oprukte (bovenkant foto), zag enkel zandheuvelds die oprezen achter een gracht en een aantal koepels waaronder de artillerie van het fort schuilging.

Wat het fort zo ongewoon maakte, was dat het gecamoufleerd was. Het was bedekt met een dikke laag zand dat de werklui tijdens het aanleggen van de gracht hadden uitgegraven. Het enige wat een uit het zuiden oprukkend leger kon zien, waren wat koepels en met gras begroeide heuvels.

Toen Duitsland België in september 1914, aan het begin van de Eerste Wereldoorlog, binnenviel, waren de verdedigingswerken van Breendonk en de andere forten al stevig getest door krachtigere artillerie met grotere mortieren. De Duitsers bombardeerden Breendonk met een nieuw soort kortafstandskanon, bijgenaamd Dikke Bertha. Hoewel het fort stevige muren had en begraven was onder vele tonnen zand, was het niet bestand tegen het verschrikkelijke artillerievuur. Twee dagen nadat de aanval was begonnen, capituleerde Breendonk, het laatste Belgische fort gaf zich over.

Na het einde van de Eerste Wereldoorlog in 1918 werd in Breendonk het overschot aan uniformen en uitrusting opgeslagen. Af en toe werden er rekruten opgeleid. Maar toen Duitsland in de Tweede Wereldoorlog België binnenviel, richtte het Belgische leger het fort in als hoofdkwartier. Het was ideaal gelegen tussen de belangrijkste steden Antwerpen

Fort Breendonk bei Antwerpen übergab sich, nachdem eine Granate des Commandanten getötet hatte.

Op deze postkaart, gedrukt kort na het einde van de Eerste Wereldoorlog, is het dak te zien van de zuidelijke vleugel van Breendonk. De laag zand en de koepels zijn nog intact.

en Brussel. Maar toen België zich op 28 mei 1940 overgaf na een veldtocht van amper achttien dagen, was Breendonk al verlaten.

Maar het fort zou niet lang leegstaan. De Duitse bezetter vond snel een nieuwe bestemming voor het gebouw.

Om België en het noorden van Frankrijk te controleren, richtte de Duitse dictator Adolf Hitler een *Militärverwaltung* in met aan het hoofd Alexander von Falkenhausen, generaal bij de Wehrmacht. Het plan van de militaire administratie was de Belgische infrastructuur intact te houden. De meeste Belgische bedienden behielden hun job en zouden niet vervangen worden door Duits militair personeel. Zo hoopten de Duitsers dat het gewone leven in België normaal zou blijven functioneren. Fabrieken bleven geopend en de productie kon gemakkelijk doorstromen naar Duitsland, dat deze middelen nodig had om de oorlog te financieren.

Volgens dit plan zou de *Militärverwaltung*

Generaal Alexander von Falkenhausen, hoofd van de Militärverwaltung.

tung de steun krijgen van twee politie-eenheden binnen de Wehrmacht: de *Feldgendarmeerie* en de *Geheime Feldpolizei*. De *Feldgendarmeerie* was verantwoordelijk voor het controleren van de Duitse troepen, het aanpakken van de zwarte markt waar gerantsoeneerde goederen verhandeld werden en het lokaliseren van Belgische arbeiders die probeerden te ontkomen aan dwangarbeid in Duitsland. De *Geheime Feldpolizei* was een undercovereenheid die op zoek ging naar verzetslui, saboteurs en iedereen die 'beschouwd werd als een gevaar voor de openbare orde'.

In juni 1940 vroeg von Falkenhausen de ambtenaren in Berlijn om versterking voor zijn politie-eenheden. De hogere leidinggevendenden bij de *Schutzstaffel* (SS) vonden deze vraag echter verdacht. Ook zij wilden namelijk hun deel van de macht en hun eigen politie-eenheid in België. Ze vertrouwden de aristocraat von Falkenhausen niet en stelden vragen bij zijn toewijding aan de nazi-ideologie. Dus opende de SS in juli 1940 een groot kantoor in Brussel van waaruit haar eigen politie-eenheid, de SIPO-SD, militaire acties kon ondernemen in België. De SIPO-SD was te vergelijken met de Gestapo of de geheime politie in Duitsland.

SS-majoor Philipp Schmitt.
(Kropf foto 30).

Heel wat mensen die tijdens de oorlog in België werden gearresteerd, gebruikten de beide benamingen door elkaar. Hoewel ze verondersteld werd te rapporteren aan von Falkenhausen, nam de SIPO-SD (net als de Duitse tegenhanger trouwens) enkel orders aan van de SS in Berlijn. Hierdoor kwam het vaak tot een conflict met wat de Duitse militaire administratie in België wilde.

Niet veel later vroeg de SIPO-SD een eigen gevangenenkamp om er 'Joden en gevaarlijke gevangenen' onder te brengen. Ze wilde hen niet in de Belgische gevangnissen stoppen, die stonden namelijk onder toezicht van de Wehrmacht. Von Falkenhausen stelde het verlaten fort in Breendonk voor. Zo'n overeenkomst was geen alleenstaand geval. In Polen was een paar maanden eerder een vergelijkbare afspraak gemaakt, SS-ambtenaren waren daar op zoek naar een plaats voor Poolse politieke gevangenen. Hun oog

viel op voormalige militaire barakken in Oswiecim die ze ombouwden tot de eerste fase van wat later het concentratiekamp Auschwitz zou worden.

Tegen eind augustus 1940 begon Breendonk stilaan te worden wat de SS eufemistisch een *Auffanglager* of 'opvangkamp' noemde. Hoewel het officieel geen concentratiekamp was, betekende dat weinig. Het belangrijkste doel van een concentratiekamp was het 'eliminieren van ieder spoor van huidig en mogelijk verzet tegen de nazioverheersing'. Breendonk was bedoeld als onderkomen voor gevangenen met politieke ideeën en activiteiten die tegen de nazi's gericht waren. De meeste gevangenen zouden hier toch een tijd blijven. Sommigen werden uiteindelijk vrijgelaten, maar anderen werden gedeporteerd naar kampen in Duitsland, Polen of Oostenrijk. In zekere zin werd Breendonk voor heel wat gevangenen het laatste station voor een groter SS-concentratiekamp.

Het huis van meneer en mevrouw Verdickt, 2013.

Om ervoor te zorgen dat het kamp niet te vol zou komen te zitten met revolutionairen en verzetslui die zouden kunnen samenspannen en antinazistische activiteiten plannen, werden in het begin ook gewone misdadigers naar hier gestuurd. Dat waren vooral kruimeldieven, smokkelaars, valsemunters en verkopers op de zwarte markt, maar ook heel wat Joden, zoals Israël Neumann die gearresteerd werd zonder een duidelijke reden.

De eerste commandant van het kamp werd ss-majoor Philipp Schmitt. Eind augustus werd hij door zijn chauffeur naar Breendonk gebracht. Schmitt werd lid van de nazipartij toen hij tweeëntwintig was en had aan zijn weg naar de top getimmerd. Volgens zijn dossier bij de ss was hij 'een goede nazi'. Zijn promotie tot commandant van *Auffanglager* Breendonk was een belangrijke stap in zijn carrière. Maar Schmitt was niet van plan hier zijn intrek te nemen.

In plaats daarvan klopte hij aan bij het huis aan de overkant van de weg naar Breendonk: het huis van het gezin Verdickt. Schmitt liet mevrouw Verdickt weten dat hij kost en inwoning nodig had. Hoewel ze wilde weigeren, wist mevrouw Verdickt dat ze geen keuze had. In de weken die daarop volgden, trokken Schmitt en uiteindelijk ook zeven anderen, onder wie zijn echtgenote Ilse Birkholz uit Hoboken, New Jersey, in het huis in en namen ze het grootste deel ervan gewoon over. Mevrouw Verdickt en haar man hadden nog slechts twee kamers.

Mevrouw Verdickt, ca. 1945.

Er werd van mevrouw Verdickt verwacht dat zij de kleding van haar kostgangers waste en drie maaltijden per dag voor hen bereidde. Ze kreeg daarvoor slechts een kleine vergoeding, hoewel haar was gezegd dat ze zowel bij het middag- als het avondmaal vlees moest serveren, een onmogelijke taak, want vlees was heel schaars – tenzij ze het illegaal aankocht op de zwarte markt. Producten als brood, vlees, bloem, eieren, boter, melk, suiker en aardappelen waren strikt gerantsoeneerd door de nazi's. Zelfs mét rantsoenbonnen konden gezinnen amper het eten vinden waar ze recht op hadden. Velen zochten dan ook hun toevlucht tot de zwarte markt. Dit betekende

Op deze foto, genomen aan het einde van de Tweede Wereldoorlog, is op de voorgrond (omcirkeld) het huis van mevrouw Verdickt te zien.

vaak een bezoek aan boeren op het platteland of een schoonheidssalon of bloemist in het dorp, die vaak ook andere spullen verkocht.

Schmitt vroeg mevrouw Verdickt het hem te laten weten wanneer ze naar de zwarte markt was geweest, zodat hij de betrokkenen kon arresteren. Hoewel ze vaak naar de zwarte markt ging voor vlees, koos ze ervoor te zwijgen tegen Schmitt.

Drie weken later, op 20 september 1940 (Schmitt en zijn collega's woonden toen al zo'n drie weken in het huis), zag mevrouw Verdickt de eerste vier gevangenen aankomen. In de loop van het eerste jaar van het *Auffanglager* Breendonk leerde ze de mannen kennen die naar haar waren gestuurd om water te halen, omdat het fort niet voldoende had. Wanneer zij en haar man konden, stopten ze hen wat brood of boter of wat vlees toe dat haar nazikostgangers hadden laten liggen.

Pas in 1944 vroegen de autoriteiten haar en haar man om het huis te verlaten. Tot dan zag ze door een raampje achteraan wat er met de gevangenen in het oude fort gebeurde. Ze kon er echter niets aan doen.